

РОЗДІЛ 3 ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 323.269.3

<https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.5>

КОНСТРУКТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: ДІАЛОГ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ВІЗІЙ

THE MODEL OF CIVIL WAR: SUMMARY OF METHODOLOGICAL VISIONS

Вовк С.О.,

доктор політичних наук,

професор кафедри політології та правознавства

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

У статті висвітлюються теоретичні положення структурно-функціонального, конфліктологічного, марксистського, соціокультурного, біхевіористського і геополітичного підходів до пізнання громадянської війни. Зазначені підходи розкривають політологічне, соціально-філософське, історичне, психологічне і культурне бачення громадянської війни як засобу зміни вектора політичного процесу, в основі якого лежать зміни суспільно-політичної системи і соціокультурного середовища держави і геополітичне протистояння акторів глобальної і регіональної політики.

Плюралістична матриця окреслених підходів доводить, що громадянська війна є впорядкованим і цілісним явищем у певному просторово-часовому вимірі, джерелом нових духовних цінностей, поведінки і психології як окремої особистості, так і мас, і відображає конфліктну взаємодію, в основі якої лежить несправедливий розподіл ресурсів, а соціокультурні розбіжності і зміни геополітичного статусу-кво в регіоні сприяють ескалації збройного протистояння.

Ключові слова: громадянська війна, конфліктологічний підхід, полемо-логічний підхід, структурно-функціональний підхід, марксистський підхід, соціокультурний підхід, біхевіористський підхід і геополітичний підхід.

В статье освещаются теоретические положения структурно-функционального, конфликтологического, марксистского, социокультурного, бихевиористского и геополитического подходов к познанию гражданской войны. Указанные подходы раскрывают политологическое, социально-философское, историческое, психологическое и культурное видение гражданской войны как средства изменения вектора политического процесса, в основе которого лежат трансформации общественно-политической системы и социокультурной среды государства, а также геополитическое противостояние акторов глобальной и региональной политики.

Плюралистическая матрица указанных подходов доказывает, что гражданская война является целостным явлением в определенном пространственно-временном измерении, источником новых духовных ценностей, поведения и психологии как отдельной личности, так и масс, и отражает конфликтное взаимодействие, в основе которого лежит несправедливое распределение ресурсов, а социокультурные различия и изменения геополитического статуса-кво в регионе способствуют эскалации вооруженного противостояния.

Ключевые слова: гражданская война, конфликтологический подход, полемологический подход, структурно-функциональный подход, марксистский подход, социокультурный подход, бихевиористский подход и геополитический подход.

This article highlights the theoretical positions and approaches to the cognition of the civil war, such as: structural-functional, conflictological, Marxist, socio-cultural, behavioral and geopolitical. These approaches reveal the political, socio-philosophical, historical, psychological and cultural visions of the civil war as a mean of changing the political process vector, which is based on changes in the socio-political system and socio-cultural environment of the state and the geopolitical confrontation of actors in global and regional policy.

The array of outlined approaches proves that the civil war is an ordered and integral phenomenon in a certain space-time dimension, a source of new spiritual values, behavior and psychology of the individual and the people. It reflects the conflict interaction, which is based on the unfair distribution of resources. Socio-cultural differences and changes in the geopolitical status quo in the region contribute to the escalation of armed confrontation.

Key words: civil war, conflictological approach, polemological approach, structural and functional approach, Marxist approach, socio-cultural approach, behavioral approach and geopolitical approach.

Постановка проблеми. Сучасний стан політичної історії свідчить про збільшення кількості громадянських війн, які ведуться на різних континентах. Пізнання громадянської війни є складною дослідницькою діяльністю, що, з одного боку, зумовлена складністю самого предмета пізнання, а з іншого – незважаючи на кількісні та якісні концепції, залишається відкритим питання, як висвітлити особливості такого виду війн об'єктивно, не

залишивши поза увагою жодного аспекту. Відтак дослідження громадянської війни можливе за умови застосування методологічного плюралізму в пізнавальному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно громадянська війна є предметом наукового дискурсу. Інтерес до проблеми підтверджується значним масивом вітчизняних і зарубіжних публікацій, які розкривають різноманітні теоретичні

і практичні положення збройної боротьби за владу в межах однієї держави. В межах зазначеної проблематики доцільно виділити роботи Т. Рісс-Капена, Х. Егре, С. Гейте, Дж. Фірона, Д. Лейтіна, Д. Сміта, А. Шлезінгера, С. Сірого, К. Доккена, У. Духа, А. Купермана, А. Гудмана, Ч. Алгера, Д. Боймана, К. Балдинюка.

Значна кількість публікацій відображає висвітлення причин виникнення і наслідків громадянської війни, геополітичну боротьбу на її тлі між акторами регіональної та глобальної політики.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Оцінюючи ступінь наукової розробки явища громадянської війни, слід зазначити, що є необхідність створення плюралістичної матриці пізнання громадянської війни.

Формулювання цілей статті (постановка завдань). Метою статті є визначення основних підходів до розуміння явища громадянської війни та аналіз теоретичних положень, які дозволяють пізнати внутрішню війну як впорядковане і цілісне явище в певному просторово-часовому вимірі, соціокультурному і політичному континуумі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науковий дискурс щодо явища громадянської війни переконує в наявності різноманітних підходів до пізнання громадянської війни. Відтак можна виокремити кілька значущих підходів. Особливої уваги заслуговує структурно-функціональний підхід, який дозволяє розглянути громадянську війну як певну цілісність, що становить складну структуру, кожен елемент якої має певне значення. Структурно-функціональний підхід дає змогу розкрити окремі частини досліджуваного явища, яке загалом набуває більш впорядкованого і систематизованого вигляду. Останнє можливе завдяки зміщенню акценту з елементів системи на взаємозв'язок і співвідношення між ними.

Для дослідження громадянської війни є важливими положення цього підходу, які визначають те, що, по-перше, війна відіграє вирішальну роль у соціальних змінах і є найбільш значущою з усіх форм переходу соціального життя; по-друге, «війну неможливо пояснити суто економічними причинами без урахування людських пристрастей, ...колективних імпульсів...» [8, с. 127]; по-третє, війна є соціальною інституцією і набуває відповідного значення під впливом суспільства.

У межах марксистського підходу громадянська війна розглядається як суспільно-політичне явище, притаманне тільки класовим суспільно-економічним формаціям. Представники цього підходу визначають громадянську війну як різновид насильницької боротьби і розглядають як:

1) збройну боротьбу виключно між класами всередині будь-якої держави. Так, енциклопедичний словник із наукового комунізму визначає, що «громадянська війна – найбільш гостра форма

класової боротьби, характерна переважно для переломних епох людства» [6, с. 48];

2) збройну боротьбу з різноманітним складом протиборчих сторін. У філософському енциклопедичному словнику зазначено: «Громадянська війна – це організована збройна боротьба за державну владу між класами і соціальними групами всередині країни...» [9, с. 126].

Відповідно до окреслених вище визначень громадянська війна має дві сутнісні ознаки. Перша полягає в тому, що громадянська війна є формою боротьби тих чи тих класів і груп за державну владу для здійснення перетворень суспільного життя або збереження існуючого суспільного устрою. Другою сутнісною ознакою громадянської війни є збройне насилля. Відтак за своєю суттю громадянська війна – це продовження політики всередині держав тільки її властивим засобом – збройним насиллям, яке виступає головним засобом боротьби. Тобто громадянська війна є продовженням політики держави й панівних у ній класів іншими, зокрема насильницькими засобами.

Представники марксистсько-ленінської концепції наголошують на чітко класовій сутності громадянської війни, під час якої ведеться збройна боротьба за політичну владу між різними, головним чином антагоністичними класами в межах однієї держави. Згідно із цією думкою громадянська війна найчастіше була логічним продовженням революції, під час якої розгорталася завзята боротьба старих і нових панівних класів [74].

Водночас окремі представники марксистсько-ленінської концепції дотримувалися підходу, за якого громадянська війна зводиться і до політичної боротьби між класами, і до боротьби між силами прогресу й реакції. Г. Дьомін вважає, що «громадянська війна – це складне соціально-політичне явище, що становить двосторонній процес збройного протиборства сил прогресу і реакції в процесі боротьби за демократію, за національну незалежність, за економічні і соціальні перетворення» [3, с. 328].

Відтак громадянську війну представники марксистсько-ленінської концепції вбачають у діалектичному поєднанні політики і збройного насилля в процесі боротьби класів і соціальних груп за свої інтереси, реалізація яких можлива лише за умови володіння державною владою.

Структурно-функціональний підхід дає змогу застосувати його дослідницький потенціал до соціально-політичного, воєнно-стратегічного і соціокультурного вимірів буття громадянської війни, які відображають: 1) відносини між класами, соціальними й етнічно-конфесійними групами, державою, політичними партіями і рухами щодо задоволення соціальних і політичних потреб, майбутнього розвитку держави і суспільства; 2) особливості збройного протистояння і

військових дій між протиборчими сторонами для досягнення поставленої мети; 3) специфіку світогляду, системи моральних норм, оцінок, поведінки й ідеалів протиборчих сторін.

Застосування даного підходу дозволяє простежити взаємопов'язаність вимірів громадянської війни. Суть впливу соціального-політичного виміру на воєнно-стратегічний проявляється в реалізації функції цілепокладання. Саме цим визначається характер і спосіб використання зброї, збройного насилля під час боротьби за владу. Зі свого боку, армія і збройні формування протиборчих сторін існують як активна сила політичної організації суспільства. Соціокультурний вимір відображає духовні цінності протиборчих сторін, формує ідеологічні погляди та ставлення до супротивника як політичної сили і ворога. Водночас воєнно-стратегічний вимір формує і відображає ідеологію збройної боротьби як невід'ємну складову частину ідеології кожної з протиборчих сторін.

Конфліктологічний підхід передбачає розгляд громадянськості війни як конфліктної взаємодії різних підсистем (соціальних верств, класів) суспільства, як збройного й політичного протиборства між останніми.

Дискурс навколо дефініції громадянської війни в конфліктологічній парадигмі відображає декілька визначень поняття останньої: по-перше, як конфлікту, спричиненого ескалацією ідеологічного протистояння політичних сил у боротьбі за владу; по-друге, як конфлікту, в якому основним засобом виступає збройне насилля; по-третє, як конфлікту, що блокує попередню форму існування системи і тим самим створює для останньої умови вибору нового способу життя (з огляду на цю тезу громадянську війну варто розглядати і як необхідний етап переходу системи з одного стану в інший).

Тож пізнання громадянської війни враховує такі фактори: а) для взаємодії сторін характерне неадекватне сприйняття і нерозуміння ними одна одної; б) об'єктом конфліктної ситуації є цінності й соціальний статус, влада, матеріальні і духовні блага; в) в основі природи людини лежить прагнення до насилля; г) інтереси сторін виступають спонукальними силами конфліктної поведінки; д) динаміка конфліктної ситуації – це процес, що складається з реакцій протиборчих сторін на зовнішні стимули.

У конфліктологічному дискурсі під час розуміння, аналізу, визначення сутнісних ознак конфлікту зупиняються на динаміці останнього, що визначає процес розвитку конфліктної ситуації, яка відображає установку сторони на той чи той тип взаємодії з іншою стороною: а) позитивну установку, спрямовану на досягнення домовленостей; б) невизначену установку, пов'язану з відсутністю впевненості в можливості дійти компромісу; в) негативну установку, яка відобра-

жає бажання домовлятися в умовах негативного емоційного фону. Відповідно до характеристики установки виокремлюють три типи конфліктної взаємодії (співпраця, кооперація, конкуренція чи суперництво), які є суттєвими характеристиками моделей розвитку конфлікту.

Оскільки протиборчі сторони громадянської війни не прагнуть до вирішення існуючих між ними суперечностей, не розглядають компроміс як основу поведінки в умовах конфлікту, то громадянську війну можна визначити як модель розвитку конфлікту з типом поведінки конкуренція / суперництво.

Отже, відповідно до цього підходу виникнення та розвиток громадянської війни оцінюється за типом суб'єкт – дія – об'єкт, який заснований на відмінностях, по-перше, між позиціями, що є рядом суспільно-політичних вимог, пов'язаних з інтересами, які не можуть виступати предметом переговорів [2, с. 222]; по-друге, між цінностями, що належать до галузі культури і є менш відкритими для змін; і останнє – між потребами як основними людськими запитами (ідентичність, безпека, визнання), які є універсальними і не можуть бути предметом взаємних поступок.

Полемологічний підхід (Г. Бутуль, Ж. Фрьонд [8, с. 125–135]) розглядає громадянську війну не тільки як соціальний конфлікт, а й як один із деструктивних інститутів кризового стану суспільства, під час якого руйнується «вибухова структура», настає «демографічне розслаблення». Цей підхід апелює розглядати громадянську війну шляхом узагальнення таких категорій, як: 1) структура, яка є ключовим елементом; 2) кон'юнктура, що відображає порушення рівноваги в суспільстві і взаємодію між групами людей; 3) причини і мотиви, які ілюструють накопичений агресивний потенціал; комплекси, що витупають конкретизацією агресивності.

Представники даного підходу поступово відійшли від пояснення причин виникнення війни виключно демографічними процесами і перейшли до пошуку причин в природі людини і її соціальних відносинах, акцентуючи при цьому увагу на дуалізмі колективної та індивідуальної психології.

Соціокультурний підхід характеризується тим, що розглядає війну у взаємозв'язку з розвитком соціальних і культурних відносин між соціальними групами, етнічними і релігійними спільнотами. Під час дослідження громадянської війни необхідно враховувати специфіку формування, еволюції суспільства й національної політичної системи. Для пізнання громадянської війни автор як інструментарій використовує такі положення даного підходу: а) насилля, що здійснюється один проти одного групами, які належить до різних цивілізацій, несе загрозу ескалації, особливо за умов підтримки

з боку держав відповідної цивілізації; б) війни визрівають тривалий час, десятиліттями; в) чим тривалішою і більш руйнівною виявлялася війна, тим більше змін відбувається після її закінчення.

Під час дослідження громадянської війни центр тяжіння у вивченні переноситься з політичної та воєнної площини в соціальну і культурну [7]. До того ж, для деяких війн необхідно проводити аналіз, виходячи з особливостей держави, в якій вони відбуваються, відтак урахувати багатонаціональну, територіальну неоднорідність держави або великі простори [5].

Представники цього підходу акцентують увагу на дослідженні розмивання єдності нації, проблеми «ми-вони», «свій-чужий» у відносинах між громадянами. Коли потенційно небезпечний «чужий» перетворюється в реального смертельного ворога і пошук ворога переміщується всередину країни, поняття «свій-чужий» втрачають чітку визначеність, і «ворогом» може стати кожен.

Культурологічний підхід розглядає війну як феномен культури, передбачає врахування соціокультурних особливостей протиборчих сторін. Громадянська війна як протиборство на основі культурних протиріч (ідеологічних, національних, релігійних, мовних) становить нерівноправні відносини культур між двома чи більше сторонами. Згідно з положеннями даного підходу громадянська війна призводить до появи нових моделей поведінки, які ще тривалий час впливають на взаємовідносини між членами суспільства. Громадянська війна відчужує людину від духовних цінностей.

Геополітичний підхід до розгляду громадянської війни апелює до врахування під час аналізу геополітичного протиборства на тлі внутрішньої війни таких аспектів, як: а) рівень суміжності геополітичних інтересів великих держав у регіоні, де відбувається громадянська війна; б) рівень претензій держав на встановлення політичної гегемонії у світі; в) сила протидії з боку геополітичних супротивників; г) конфігурація міжнародного порядку, який базується на сукупності договорів та / або протистоянні систем.

Біхевіористський підхід дозволяє пізнати громадянську війну через поведінкові стратегії, обрані протиборчими сторонами в боротьбі за політичну владу, матеріальні ресурси. Термін «боротьба» у визначенні громадянської війни підкреслює не тільки запеклість конфліктної взаємодії протиборчих сторін, а й процес ескалації.

За основу психологічного підходу до виміру громадянської війни необхідно взяти те, що психіка людини – це чинник, який визначає розвиток суспільства через психологічні закономірності. Цей підхід окреслює готовність індивіда і соціальних груп до руйнувань і вбивств заради

досягнення політичної мети. Підхід передбачає врахування психологічних механізмів конфліктної поведінки і мотивації суб'єктів і учасників громадянської війни. Згідно із цим підходом: а) джерело війни перебуває безпосередньо в психіці людини; б) рішення брати участь у збройній боротьбі пов'язано з агресивним станом, груповими й індивідуальними образами історичного минулого й майбутнього розвитку держави; в) почуття групової солідарності взаємопов'язуються з ідейною, моральною, релігійною прихильністю і таким чином формують емоційний комплекс протиборчої сторони; г) особистісний чинник відіграє суттєву роль у динаміці боротьби.

Застосування розробленої Е. Фроммом концепції «соціального характеру» для дослідження громадянської війни дозволяє вживати для аналізу сутності війни інструментарій масової психології та психології особистості.

Соціальний характер виконує важливу суспільну функцію. Будь-яке суспільство є неоднорідним, має складну структуру, складається з різних груп, що мають свої інтереси. Однак усі члени суспільства, незалежно від їхнього соціального статусу, повинні поводитися відповідно до вимог соціальної системи. Функція соціального характеру полягає в оформленні енергії всередині суспільства для продовження функціонування цього суспільства [11, с. 331]. Соціальний характер виконує роль приводного пасу між структурою суспільства і панівною ідеологією. Водночас доцільно зазначити, що вплив може бути і прямим, і зворотнім. Більше того, панівна ідеологія виступає як раціоналізація несвідомих потреб, що управляють людиною. Теорія соціального характеру як інструмента дозволяє зрозуміти політичні процеси, що відбуваються під час громадянської війни, може бути універсальним методом незалежно від історичної епохи, в якій відбувається війна. Крім того, актуальність такої теорії збільшується в площині вивчення ментальності народу, що переживає внутрішню війну.

Застосування положень Е. Фромма корисне у вивченні поведінки особистостей під час громадянської війни, особливо авторитарного й революційного характеру. Справа в тому, що авторитарність часто поєднується з бунтарством, і тому може помилково бути прийнята за революційність. Для Е. Фромма революційний характер є аналогічним продуктивній орієнтації. Він поєднує в собі такі ознаки, як: істинна незалежність, любов до життя, «революційний характер – гуманіст, який відчуває в собі все людство і не цурається нічого людського. Він любить і шанує життя. Він скептик і людина віри» [10, с. 209].

З огляду на вищесказане концепція «соціального характеру» необхідна для з'ясування проблеми психології особистості під час громадянської війни, коли на арену політичної боротьби виходить велика кількість революціонерів, авантюристів, авторитаристів зі своїми цінностями й потребами.

Розгляд громадянської війни в контексті соціального й політичного протесту спонукає до висновку, що причиною і рушійною силою протесту є відторгнення існуючих політичних відносин, політичного режиму загалом різними соціальними, етнічними, релігійними групами. Відтак громадянську війну можна розглядати як колективну незгоду, що виявляється у вигляді відкритого спротиву, руйнівних колективних дій, спрямованих на зміну системи влади.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Теоретичні положення структурно-функціонального, конфліктологічного, марксистського, соціокультурного, біхевіористського і геополітичного підходів до пізнання громадянської війни є фундаментом плюралістичної парадигми, яка враховує, що громадянська війна є не тільки впорядкованим і цілісним явищем в певному просторово-часовому вимірі, а й джерелом нових духовних цінностей, поведінки і психології як окремої особистості, так і мас, відображає конфліктну взаємодію, в основі якої лежить несправедливий розподіл ресурсів, а соціокультурні розбіжності і зміни геополітичного статусу-кво в регіоні сприяють ескалації збройного протиборства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васильченко В.В. Феномен политического протеста: сущность, традиции и инновации. *Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер. История и полит. науки.* 2015. № 2. С. 212–219.
2. Вовк С.О. До проблеми вивчення громадянської війни як суспільно-політичного феномену. *Філософія і політологія в контексті сучас. культури.* 2012. Вип. 4(3). С. 221–226.
3. Вовк С.О. Підходи до визначення поняття «громадянська війна». *Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матеріали Запоріж. сесії 1 Всеукр. наук.-практ. конференції.* 2012. Ч. 3. С. 12–14.
4. Демин Г.И. Гражданские войны современной эпохи : автореф. дис... д-ра филос. наук : 09.00.02 ; Военно-полит. акад. им. В.И. Ленина. Москва, 1986. 40 с.
5. Зими́на В.Д. Гражданская война 1918–1920 гг. как политический конфликт в развитии российской государственности. *Новый ист. вестник.* 2004. № 11. С. 214–232.
6. Научный коммунизм : словарь / под ред. А.М. Румянцева. 2-е изд. Москва : Политиздат, 1975. 399 с.
7. Поршнева О. Гражданская война в России в человеческом измерении: некоторые итоги изучения. *Гражданская война как феномен мировой истории : материалы науч. конф. (26 апр. 2008 г.).* Екатеринбург, 2008. С. 127–141.
8. Соловьев А.В. Полемология – французская социология войны. *Социс.* 1993. № 12. С. 125–132.
9. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л.Ф. Ильичев [и др.]. Москва : Сов. энцикл., 1983. 839 с.
10. Фромм Э. Революционный характер. *Психоанализ и этика.* Москва : Республика, 1993. 414 с.
11. Шамрей В.К., Лыткин В.М. Динамика личностных изменений у ветеранов локальных войн и вооруженных конфликтов. *Воен.-мед. журнал.* 2006. № 7. С. 4–10.
12. Шульц Э.Э. «Утопия», «Национализм» и «Интернационализм» как основа радикальных массовых форм социального протеста. *Вест. Сев. (Аркт.) федер. ун-та. Сер. Гуманитар. и соц. науки.* 2015. № 1. С. 35–43.